

شناخت‌نامه کتب تاریخ حدیث شیعه

محمد مروارید - محسن قائمی نیک

دانش‌پژوهان حوزه علمیه مشهد و اعضای حلقه علمی حدیث

چکیده: تاریخ حدیث شیعه از جمله مهمترین موضوعات علوم حدیث به شمار می‌رود. ریشه‌یابی حدیث شیعه در زمان پیامبر، خلفا و ائمه، منع تدوین حدیث، بررسی چگونگی شکل‌گیری اولین متن‌های مدون حدیثی در شیعه، صحائف منسوب به امامان شیعه، سرگذشت حدیث در سده اول هجری و تفاوت‌های تاریخ حدیث در بین اهل سنت و شیعیان از جمله مسائلی است که در این عنوان قرار می‌گیرند در نوشتار حاضر تمام کتاب‌های مربوط به موضوع تاریخ حدیث شیعه به اجمال معرفی شده‌اند.

واژگان کلیدی: تاریخ حدیث، تاریخ حدیث شیعه، حدیث پیامبر، تدوین حدیث، تحول حدیث، جوامع حدیثی، مکتب حدیثی قم.

همان‌طور که در عنوان این نوشتار ذکر شده است، این شناخت‌نامه کتاب‌هایی را که در زمینه تاریخ حدیث از سوی شیعه نوشته شده است. در این نوشتار، کتاب‌ها به ترتیب الفبایی معرفی شده‌اند. این شناخت‌نامه شامل تمام کتاب‌هایی است که تا بهار ۱۳۸۹ هجری شمسی منتشر شده است.

تنها کتاب‌هایی معرفی شده‌اند که تاریخ حدیث، موضوع اصلی آنهاست. تاریخ تدوین

حدیث، تاریخ محدثان، تاریخ کتب حدیثی بررسی حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، تاریخ تحولات و تطورات دانش‌های حدیثی.

۱. آشنایی با تاریخ و منابع حدیث

• نوشته سید محمد کاظم طباطبایی

نشر هاجر، در تابستان ۱۳۸۵، این کتاب را در ۱۰۰ صفحه منتشر کرده است. این کتاب به سفارش حوزه علمی خواهران و به عنوان نخستین منبع برای آشنایی طلاب با تاریخ و منابع حدیث تألیف شده است.

کتاب در ۱۸ درس سامان یافته است. موضوعات دروس بدین شرح است:

۱. تاریخ تدوین حدیث در تشیع و تسنن و تأثیر آن بر فرهنگ اسلامی
۲. کتابت حدیث و آغاز منع تدوین حدیث
۳. بررسی دلایلی که برای منع تدوین حدیث گفته شده است
۴. پیامدهای منع از نقل و تدوین حدیث
۵. تدوین حدیث به ویژه در زمان امام باقر و صادق **ع** همراه با بیان اهمیت عرضه

حدیث

۶. شناسایی اصول اربعه‌آه و معرفی کتاب المحاسن

۷-۱۰. معرفی و بررسی جوامع حدیثی شیعه و مؤلفان و دیگر آثار آنان

۱۱-۱۳. جوامع حدیثی متأخران (تحف العقول، وافی، بحار، وسائل، جامع احادیث

الشیعه) با معرفی مؤلفان آنها

۱۴. آشنایی اجمالی با کتب حدیثی اهل سنت

۱۵-۱۸. نکاتی از درایة الحدیث، شامل تعریف درایه، حدیث، خبر، اثر، روایت،

تقسیمات سندی خبر و اختلاف اقوال شیعه و سنی در آن، شرح اصطلاحات سندی،

توضیح اصطلاحات متنی، راههای شناخت حدیث موضوع، شناخت اصطلاحات معرفی

راوی، شرح اصطلاحات معرفی کتب حدیثی، طرق تحمل حدیث، اصطلاحات جرح و

تعديل و الفاظ مدح و ذم راویان.

۲. پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه

• نوشته مجید معارف

این کتاب در سال ۱۳۷۶، در ۳۶۲ صفحه وزیری، از سوی مؤسسه فرهنگی و هنری

ضریح در تهران برای دومین بار به چاپ رسیده است. مؤلف انگیزه خود را از تألیف این کتاب، نبود کتابی مفصل و مستقل در زمینه تاریخ حدیث شیعه به زبان فارسی می‌داند. وی در این کتاب به دوره‌های تاریخی حدیث شیعه اشاره می‌کند و وضعیت حدیث را با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره می‌سنجد. از خصوصیات این اثر، پرداختن به سیره راویان و عالمان شیعه در رابطه با جمع‌آوری حدیث و سنجش اعتبار روایات و راویان در هر دوره است. در این کتاب، تاریخ حدیث شیعه در قالب چهار دوره تنظیم شده است. دوره اول، دوران امام علی 7 تا عصر امام سجاد 7 می‌باشد. در این بخش وضعیت شیعه از ابعاد گوناگون و آثار حدیثی شیعه در این دوره بررسی شده است. دوره دوم، عصر صادقین 8 است. در این بخش چگونگی ظهور حدیث شیعه و اصالت آن مورد بررسی قرار گرفته است. دوره سوم، عصر شکل‌گیری فقه و حدیث می‌باشد. در این بخش، راویان و روایات پس از صادقین 8، تلاش‌های راویان برای صیانت از حدیث شیعه و سبک و سیره فنی مشایخ حدیث در این دوره بررسی شده است. در بخش آخر، به عصر پیدایش جوامع حدیثی اشاره شده و به انگیزه‌های تألیف کتب اربعه و سبک نگارش این چهار کتاب پرداخته شده است.

۳. تاریخ حدیث

• نوشته اسدالله جمشیدی

این کتاب در سال ۱۳۸۶، در ۶۲۳ صفحه وزیری، از سوی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ در قم به چاپ رسیده است. این کتاب با هدف تدوین متنی آموزشی در مؤسسه امام خمینی؛ نگاشته شده است. بدین خاطر از ادبیاتی روان برخوردار است و مباحث آن دارای تقسیم‌بندی صحیح و منطقی است. این کتاب مشتمل بر دو بخش است.

در بخش اول، شاهد پانزده درس هستیم. در این بخش، موضع پیامبر اکرم 6 در رابطه با کتابت حدیث، عوامل منع از کتابت در زمان خلفای سه‌گانه، نقش تابعان در انتشار حدیث، نقش اصحاب ائمه معصومین؛ و عالمان شیعه تا عصر حاضر در انتشار و نقل حدیث و پس از آن، مراکز حدیثی شیعه بیان شده است.

در بخش دوم، با کتب اربعه، شیوه نگارش آنها و سیر تدوین حدیث در میان اهل سنت آشنا می شویم.

۴. تاریخ حدیث

• نوشته کاظم مدیر شانه‌چی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ اول آن را در پاییز ۱۳۷۷ در ۲۰۰ صفحه منتشر کرده است.

نگارنده این کتاب، مرحوم استاد مدیر شانه‌چی از نخستین نگارنده‌های کتب علوم حدیث به زبان فارسی است.

این کتاب در پنج قسمت تنظیم شده است:

در مقدمه کتاب، اهمیت و اهتمام به حدیث‌نگاری در تاریخ و جایگاه و تأثیر حدیث در میان علوم انسانی از جمله ادبیات، بیان شده است.

پس از آن در فصلی کوتاه، برخی روش‌های تدوین حدیث، وضعیت حدیث و حدیث‌نگاری صحابه پیامبر را می‌بینیم.

سیر تدوین حدیث نزد اهل سنت، رجال شیعه، جرح و تعدیل و گونه‌های اجازه، از جمله مباحثی است که بسیار متفاوت با عنوان فصل آمده است. مطالب، بیشتر به ترتیب کتب یا نوع نگارش اهل سنت است.

در فصلی دیگر، تشویق اهل بیت و اهتمام شیعیان به حدیث و نشر و تدوین آن، تقدم شیعه در تدوین حدیث بر اهل سنت، توضیحاتی از اصول اربعه‌امه، مشایخ اجازه، مراکز عمده نشر و تدوین حدیث، کتب اربعه حدیث و مؤلفین آن به سنجش و مقایسه آمده است. پیرامون جوامع حدیثی متأخرین هم به نکاتی اشاره شده است.

در پایان کتاب، مطالب مختلفی در فقه الحدیث آمده است.

۵. تاریخ حدیث

• نوشته رضا مؤدب

انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول این کتاب را در تابستان ۱۳۸۴ منتشر کرده است. در پایان هر فصل کتاب، پرسش‌های مهم و پژوهش‌های کاربردی، به مناسبت مطالب آمده است. کتاب با تقسیم منطقی، در ۳۰۰ صفحه، سه قسمت می‌شود؛ کلیاتی درباره حدیث، تاریخ حدیث شیعه، تاریخ حدیث اهل سنت. هر بخش

به تقسیم صدر اسلام، متقدمان، متأخران و معاصران حدیثی آمده است. بخش اول، کلیات: تعریف اصطلاحی «حدیث»، نزد شیعه و اهل سنت. حجیت حدیث پیامبر و معصومین: ، اهتمام پیامبر به نشر و تدوین حدیث، اهمیت منابع و تاریخ حدیث نزد شیعه و سنی.

بخش دوم، تاریخ حدیث تشیع، قرن اول (دوره اهتمام اهل بیت به حدیث، تا قرن سوم): تحلیل گرایش‌ها و فعالیت‌های حدیثی ائمه از امیرالمؤمنین 7 تا حضرت سجاد 7. شناسایی آثار مکتوب ایشان و مصحف حضرت فاطمه و ۱۷ اثر روایی دیگر. قرن دوم: نگرشی بر فعالیت‌های حدیثی امام باقر 7 تا امام کاظم 7. علل رشد تدوین و نشر حدیث. برشماری آثار مکتوب حدیثی.

قرن سوم: تحلیل سیاسی اجتماعی دوران امام رضا 7 تا امام عسکری 7. نگاهی بر آثار مکتوب آن زمان. مفهوم شناسی اصل و شناخت اصول اربعه‌مأه و شرح نگارش و سرانجام آنها.

قرن چهارم (دوره متقدمین در حدیث تا قرن پنجم): دوره تکامل نگارش حدیث، بررسی ۳ علت پیدایش جوامع اولیه حدیثی، معرفی کتب شیخ صدوق و دیگر کتب محدثین این قرن، توضیح گونه‌های روایت و تدوین حدیث و شناخت عوامل مؤثر در چگونگی این مهم.

قرن پنجم: دوره تداوم با ویژگی‌های تقید، سلامت روایات و خصوصیات روایات تقیه، نگاهی بر کتب شیخ طوسی، شیخ مفید، سید رضی و چند عالم دیگر در پژوهش‌های حدیثی، نگاهی بر حوزه‌های حدیث شیعه (قم، کوفه، بغداد).

قرن ششم تا سیزدهم: شناسایی دوره رکود حدیثی از قرن ششم تا دهم و دو علت آن، نگاهی بر دوره رشد حدیث‌پژوهی از قرن یازدهم تا سیزدهم و دو علت برای آن، توصیفی از مجموعه‌های جوامع حدیثی (بحار، وافی، وسائل) و برخی شروح حدیث و گردآوری‌های حدیث، موضوعی و متنوع دیدن گرایش‌های متأخرین به حدیث. قرن چهاردهم و پانزدهم: نمایی از گستره حدیث‌پژوهی در سیزده گونه فعالیت با نمونه‌ای برای هر یک، از جمله: مستدر کنویسی، کتب دعا و مزار، احیای نسخ، آثار رجالی، مجلات و مقالات، خدمات رایانه‌ای.

بخش سوم، تاریخ حدیث تسنن، قرن اول (دوره منع تدوین حدیث): بررسی تاریخ و علل منع تدوین حدیث در دو بخش گسترده، نگرشی بر پیامدهای خارجی، توجیهات منع تدوین حدیث، شناسایی آثار اندک حدیثی آن دوره.

قرن دوم (متقدمین، تا قرن سوم): تاریخ جواز تدوین حدیث، بررسی تاریخی و تحلیلی آغاز تدوین حدیث، نگرشی بر مسندها و مصنفات حدیث، پژوهشی در موطاً مالک بن انس و مسند احمد بن حنبل و شخصیت آن دو.

قرن سوم: تداوم نگارش حدیث، عصر صحاح سته، معرفی صحیحین و مؤلفین آن دو، مشکلات نقل روایت در تدوین حدیث، برخی ویژگی‌های تدوین حدیث در این قرن.

قرن چهارم تا ششم (دوره متأخرین تا قرن سیزدهم): سعی در تکمیل فعالیت‌های پیشینیان، مستدرک و مستخرج نویسی، شرح و دیگر پژوهش‌ها، آغاز تدوین علوم حدیث، نگاهی بر پنج شخصیت مهم حدیثی آن زمان.

قرن هفتم تا سیزدهم: دوره رکود فعالیت‌های حدیثی و بررسی علل آن، جدولی برای معرفی اندک آثار حدیثی در این قرون، دسته‌بندی انواع حدیث‌پژوهی با ذکر آثار مهم هر یک.

قرن چهاردهم و پانزدهم (دوره معاصرین): رشد حدیث‌نگاری و پژوهش‌های حدیثی، نگاهی بر تعاملات حدیثی با شیعه، تقسیم و توضیحی از فعالیت‌های تدوین حدیث: گردآوری، نقد، علوم حدیث و تاریخ حدیث، پژوهش در درایه و رجال، آثار جدید حدیثی، مقالات و خدمات رایانه‌ای.

۶. تاریخ حدیث پیامبر

• نوشته مرتضی عسکری

انتشارات منیر، چاپ اول این کتاب را در سال ۱۳۸۶ منتشر کرده است. این کتاب را مرحوم علامه سید مرتضی عسکری با زبانی ساده و استوار نگاشته است. تکیه بر نکات مهم تاریخ حدیث پیامبر ۶ و توجه به حوادث مهم بعد از پیامبر است. کتاب سرشار از نقل قول‌ها و استناد به آنها از منابع تشیع و تسنن است. پاورقی‌ها را استناد به منابع و توضیحات مربوط، تشکیل می‌دهد. کتاب، از یک مقدمه و ۷ بخش تشکیل شده است: در مقدمه، فطری بودن دین و اتکای همه پیامبران به وحی مطرح شده است و در ادامه به دو گونه وحی قرآنی و بیانی اشاره شده است. وحی قرآنی و بیانی در یک قسمت مستقل تعریف می‌شود.

در ادامه، سرگذشت حدیث پیامبر و فسادها و کوتاهی به آن، به استناد منابع اهل سنت، ترسیم می‌شود.

چگونگی برخورد عمر با حدیث پیامبر در سه عملکرد منع تدوین حدیث نبوی، منع پرسش و منع تفسیر قرآن، روشن می‌شود.

جمع‌آوری و حیانی قرآن در زمان پیامبر با منع‌ها و قرآن سوزاندن‌های خلفا، مقایسه و بررسی می‌شود.

در قسمت بعد، وضعیت حدیث نبوی در زمان امام علی 7 و معاویه بیان می‌شود.

بحث بعدی مربوط است به جایگاه حدیث پیامبر نزد اهل بیت : ، همراه با معرفی کتاب «جامع».

در پایان به نمونه‌ای از دقت شیعه (اجازات علامه حلی و مجلسی)، در نقل و ضبط احادیث اشاره می‌رود.

۷. تاریخ حدیث شیعه در سده‌های هشتم تا یازدهم هجری

• نوشته‌ی علی نقی خدایاری و الیاس پوراکبر

سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ اول این کتاب را در سال ۱۳۸۵ منتشر کرده است.

این کتاب، جلد سوم از مجموعه تاریخ حدیث شیعه است که در قالب یک پروژه تحقیقاتی از سوی تاریخ حدیث پژوهشکده علوم و معارف حدیث به انجام رسیده است.

آقایان علی نقی خدایاری و الیاس پوراکبر، تاریخ حدیث، حدیث پژوهان و آثار حدیثی شیعه را در قرن هشتم و نهم و در قرن دهم و یازدهم، در جلد سوم این مجموعه گرد آورده‌اند. کتاب، با زبانی ساده و روان و با تقسیم‌بندی منطقی، مطالب را در ۴۶۰ صفحه، برشماری و تحلیل می‌کند.

قرن هشتم و نهم هجری، در ۲۶۰ صفحه و ۵ فصل تحلیل شده است:

۱. کلیات: ترسیم اوضاع سیاسی و رخداد‌های مهم تاریخی این دو قرن. چشم اندازی بر حدیث اهل سنت و گونه‌های حدیث پژوهی آنان.
۲. مهم‌ترین چهره‌های حوزه حدیث: ایران، جبل عامل، حله، بحرین، احساء. معرفی شخصیت و آثار ۱۴ حدیث پژوه قرن هشتم و ۱۷ حدیث پژوه قرن نهم.
۳. گونه‌های نگارش حدیث: موضوعات کلامی، مناقب و تاریخ ائمه و فقه، اربعین نویسی و ترجمه، مکاتب حدیثی صوفی‌گرایی، آثار چاپی و خطی و نایاب و روش و ترتیب‌بندی آنها بیان می‌شود، نکته‌ها و نظرها درباره آثار نیز می‌آید.

۴. علوم حدیث: فعالیت‌ها در رجال، درایه و فقه‌الحدیث برشماری شده و مانند نگارش‌های حدیثی بررسی می‌شود.

۵. اجازات و مشایخ اجازه: گردآمده‌ای از اجازت‌های روایت که در کتب پراکنده است؛ معرفی ۴۸ اجازه در قرن هشتم و ۲۸ اجازه در قرن نهم (متن آن نیامده است). در ادامه، نمایه‌ای است از ۲۴ نرم‌افزار رایانه‌ای که متن کتب حدیثی و علوم حدیث این دو قرن را در خود دارند. پایان بخش این قسمت، نتیجه و خلاصه‌ای است از مباحث این فصل به همراه نام شخصیت‌های مهم و تحلیل‌هایی از حدیث‌پژوهی قرون هشتم و نهم. منابع این فصل ۱۹۹ عنوان را در برمی‌گیرد.

قرون دهم و یازدهم در ۱۸۰ صفحه و ۷ فصل تحلیل شده است:

۱. کلیت: ترسیم سیاست و اجتماع این دو قرن، نمایی از دوره صفوی، مهاجرت از جبل عامل به ایران، شناسایی مراکز حدیثی عراق و بحرین و هند، پیدایش اخباری‌گری، نظرات و رشد ایشان، گزارشی از فعالیت‌های حدیثی اهل سنت.

۲. پیشگامان حدیث و علوم حدیث از ایران و عرب: محقق کرکی، شهید ثانی، کمال‌الدین درویش، شیخ عبدالصمد بهایی، شیخ بهایی، قاضی شوشتری، ملاعبدالله شوشتری، محمدتقی و محمدباقر مجلسی.

۳. اجازه روایت: مشایخ اجازه، طرق روایت، توضیح ۸ مشیخه اجازه که دارای تألیف حدیثی هستند.

۴. روش برخورد منابع حدیثی با روایات مخالفین (مانند اهل سنت).

۵. کاوشی در محتوای فعالیت‌های حدیثی.

۶. متون حدیثی این دو قرن: در دو قسمت؛ تدوین (جوامع دوم حدیثی، اربعین نویسی، تکنگاری، تفسیر مأثور) و ترجمه و فارسی‌نگاری.

۷. آشنایی با فعالیت‌های علوم حدیث قرن هشتم و نهم: درایه، رجال، فقه‌الحدیث، شروح حدیث، غریب‌الحدیث.

۸. تاریخ حدیث شیعه از آغاز سده چهاردهم هجری تا امروز

• نوشته مرتضی وفایی

این کتاب، در سال ۱۳۸۷، در ۳۱۶ صفحه وزیری، از سوی سازمان چاپ و نشر دارالحدیث در قم به چاپ رسیده است.

این کتاب، جلد پنجم از مجموعه تاریخ حدیث شیعه است.

مؤلف، مباحث کتاب را در پنج فصل کلی سامان داده است. در فصل یکم، کلیاتی درباره وضعیت سیاسی - اجتماعی شیعه در سده چهاردهم هجری و تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر آن بیان شده است. در فصل دوم، متون حدیثی شیعه در قالب جوامع بزرگ حدیثی، مجموعه‌های حدیثی خاص و شیوه‌های خاص تدوین احادیث بررسی شده است. در فصل سوم، نگارش‌های علوم حدیثی در سه بخش درایه، رجال و فقه‌الحدیث مورد بررسی قرار گرفته است. فصل چهارم کتاب، به فعالیت‌های حدیثی شیعه شامل تدوین معجم‌ها و فهرست‌های حدیثی، ترجمه متون حدیثی، تصحیح و احیای آثار حدیثی، مراکز و مؤسسات پژوهشی و آموزشی و نشریات و نرم‌افزارهای حدیثی اختصاص دارد. در فصل آخر این کتاب، اجازات حدیثی در سده چهاردهم با ذکر مشایخ اجازه و اجازه‌گیرندگان از آنها بررسی شده است.

۹. تاریخ حدیث شیعه (۱) - عصر حضور

• نوشته محمد کاظم طباطبایی

این کتاب در سال ۱۳۸۸، در ۳۵۸ صفحه وزیری، از سوی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) با همکاری دانشکده علوم حدیث در تهران منتشر شده است. این کتاب، هشتمین کار مشترک سازمان سمت و دانشکده علوم حدیث است که برای دانشجویان رشته علوم حدیث به عنوان منبع اصلی درس «تاریخ حدیث» در مقطع کارشناسی در نظر گرفته شده است. مؤلف پس از ذکر مطالبی پیرامون ویژگی‌های تاریخ حدیث شیعه و آثار و فواید بررسی آن در مقدمه کتاب، مباحث اصلی را در سه بخش کلی آورده است. در بخش اول که «دوران آغازین» نام گرفته است، حدیث در عصر نبوی، میراث حدیثی حضرت زهرا ۳، حدیث در عصر امیرالمؤمنین ۷، حدیث علوی، حدیث در عصر حسنین ۸ و حدیث در روزگار امام سجاد ۷ بررسی شده است. در بخش دوم که «دوران شکوفایی» نامیده شده است، مباحثی پیرامون عصر صادقین ۸، میراث حدیثی صادقین ۸، شاگردان صادقین ۸، اصول اربعه‌امه، غلات و حدیث و عرضه حدیث بر امامان آورده شده است.

مؤلف در بخش سوم که آن را «تاریخ حدیث پس از صادقین 8» نام گذاشته است، میراث حدیثی امامان شیعه پس از امام صادق 7 تا امام حسن عسکری 7 را در قالب هفت فصل بررسی کرده است.

در پایان هر فصل از کتاب، مطالب متنوعی پیرامون موضوع آن فصل، با عنوان «پیوست آموزشی» و «برای آگاهی بیشتر» آورده شده است.

۱۰. تاریخ الحدیث النبوی بین سلطه النص و نص السلطة

• نوشته محمدعلی حلو

این کتاب در سال ۱۴۲۲ق، در ۳۴۵ صفحه و زیری، از سوی مؤسسه البلاغ در بیروت به چاپ رسیده است.

مؤلف در این کتاب تأثیر دستگاه‌های حکومتی در طول تاریخ، در حدیث اهل سنت را مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است شکل‌گیری متن و ساختار حدیث در طول تاریخ تحت تأثیر مستقیم حکومت‌ها بوده و شیوه آنها در اعتبار روایات و روایان، مبتنی بر معیارهای کاملاً سیاسی و همسو با مصلحت حکومت می‌باشد. وی در این کتاب با روشی علمی ثابت می‌کند که از زمان خلافت خلیفه اول سیاستی بنا شد که تا حکومت عباسی ادامه یافت. این سیاست از یک سو احادیث اصیل نبوی را با تهدید و ایجاد خفقان فکری مخدوش می‌ساخت و از سوی دیگر مجموعه‌ای سرتی از احادیث مشکوک و همسو با مصلحت حکومت را جمع‌آوری نموده و چارچوب این مجموعه را خط قرمز برای افراد تحت سلطنت خود قرار می‌داد.

این کتاب در چهار بخش اصلی تنظیم شده است. در بخش اول با روش شیعه و اهل سنت در ارزیابی روایان و بررسی متن احادیث نبوی آشنا می‌شویم.

در بخش دوم تاریخ حدیث نبوی در هفت مرحله مورد بررسی قرار گرفته است. این مراحل از مرحله براندازی و محوسازی سنت شروع شده و به مرحله شبیه‌سازی سنت نبوی ختم شده است.

در بخش سوم تاریخ حدیث در دوره حکومت عباسی بررسی شده است. در بخش چهارم به نظر شیعه امامیه در رابطه با تدوین حدیث نبوی و نقش آن در این زمینه پرداخته شده است.

این کتاب به وسیله آقای احمد ناظم ترجمه شده و مؤسسه دار الکتب الاسلامیه این

ترجمه را در سال ۱۳۸۷، در ۴۳۱ صفحهٔ وزیری به چاپ رسانده است.

۱۱. تاریخ الحدیث النبوی و مؤثرات الهوی و الموروث الجاهلی علیه

• نوشتهٔ علی شهرستانی

این کتاب در سال ۱۴۲۴ق، در ۲۸۰ صفحهٔ وزیری، از سوی انتشارات دارالغدیر در قم برای اولین بار به چاپ رسیده است.

مؤلف در کتاب «منع تدوین الحدیث» به دو رویکرد در میان صحابهٔ پیامبر اکرم ۶ اشاره می‌کند. یک رویکرد در صدد تدوین سنت بوده و رویکرد دوم از آن ممانعت می‌کرده است. در این کتاب به مبانی فکری و نظری رویکرد مخالف با تدوین سنت می‌پردازد و ریشه‌های آن را در عصر جاهلیت عرب جست‌وجو می‌کند و متأثر از سنت‌های جاهلی بر جای مانده می‌بیند. این کتاب، تقریرات درس مؤلف در دورهٔ آموزشی قرآن سازمان تبلیغات اسلامی مشهد می‌باشد.

این کتاب در دو بخش تنظیم شده است: در بخش اول به ریشه‌یابی مبانی فکری رویکرد ممانعت از تدوین و بیان آثار بر جای مانده از سنت‌های جاهلی مانند قبایله‌محوری، حس انتقام‌جویی و توجه بیش از حد به شعر و ادبیات پرداخته می‌شود. در بخش دوم، نتایج و آثار عملی این مبانی فکری در دورهٔ آغاز رسمی تدوین حدیث ارائه می‌شود. کتاب یاد شده به وسیلهٔ آقای سید هادی حسینی ترجمه شده که به زودی منتشر خواهد شد.

۱۲. تاریخ الحدیث و اخباره

• نوشتهٔ ضیاءالدین محمودی

این کتاب در سال ۱۴۳۰ق، در ۷۳۶ صفحهٔ وزیری، از سوی مؤسسهٔ دائرة معارف الفقه الاسلامی در قم برای اولین بار به چاپ رسیده است.

هدف اصلی مؤلف در این کتاب پژوهشی علمی و تطبیقی پیرامون علم اصول فقه در مکتب اهل بیت : می‌باشد که چون در آغاز، علم اصول بر پایهٔ علم الحدیث بنیان‌گذاری گشته، این تحقیق با عنوان تاریخ حدیث رونمایی شده است. همچنین مؤلف به علت نیاز علم اصول به شناخت حدیث اهل سنت، پژوهش‌های تاریخی خویش را به محدودهٔ حدیث اهل سنت گسترش می‌دهد. از جمله ویژگی‌های این تألیف، گستردگی منابع، جست‌وجوی شایسته و نگاه حق‌طلب و دور از تعصب می‌باشد.

این کتاب هشت فصل کلی را در بر دارد. در فصل اول ارزش علم حدیث، دسته‌بندی‌های حدیث، بعضی از مسایل علم حدیث و قواعد کلی آن بیان شده است. در فصل دوم حکم نقل به معنای حدیث نبوی در میان اهل سنت، زبان‌های این نوع نقل و عوامل اختلاف علما در فهم حدیث بررسی شده است. در فصل سوم تحقیقی پیرامون صحیفه امام علی 7، حجیت آن و اختصاص اهل بیت : به علوم پیامبر اکرم 6 ارائه شده است. در فصل چهارم عوامل منع حدیث، آثار آن و ضعف توجیهات ذکر شده بررسی شده است. در فصل پنجم به اثبات دشمنی قریش با امام علی 7 و اهل بیت پیامبر : و تأثیر این دشمنی در سیر حدیث پرداخته شده است. در فصل ششم انواع جعل حدیث، چندین نمونه از جعل حدیث، موضع اهل سنت در برابر جعل حدیث و تأثیر حکومت‌ها در جعل حدیث بیان شده است. در فصل هفتم قاعده عدالت صحابه، ادله اثبات‌کنندگان و ادله و اشکالات منع‌کنندگان از جمله چندین شاهد تاریخی بر نفی عدالت صحابه بررسی شده است. در فصل آخر موضع اهل سنت در برابر خبر واحد و علل ضعف احادیث ایشان بیان شده است.

۱۳. تاریخ السنه النبویه ثلاثون عاماً بعد الرسول

• نوشته صائب عبدالحمید

این کتاب در سال ۱۴۱۸ق، در ۹۹ صفحه رقعی، به وسیله مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه برای اولین بار به چاپ رسیده است. مؤلف در این کتاب، تاریخ حدیث را در طول سی سال بعد از رحلت رسول اکرم 6 مورد بررسی قرار داده است و اعتقاد دارد این برهه زمانی از تاریخ حدیث دارای دو مرحله است: مرحله اول عصر خلافت خلفای سه‌گانه و مرحله دوم عصر خلافت امام علی 7 می‌باشد.

بنابراین این کتاب شامل دو بخش است: در بخش اول، مرحله اول تاریخ حدیث مورد بررسی قرار گرفته و به سیاست منع از تدوین حدیث پرداخته شده است. در بخش دوم، تلاش‌های امام علی 7 برای تدوین سنت در زمان خلافت خویش بررسی شده است.

۱۴. تاریخ عمومی حدیث: با رویکرد تحلیلی

• نوشته مجید معارف

این کتاب در سال ۱۳۸۴، در ۴۵۸ صفحه وزیری، به وسیله انتشارات کویر در تهران به چاپ رسیده و در سال ۱۳۸۸، در ۴۸۰ صفحه وزیری، توسط انتشارات کویر تجدید چاپ شده است.

مؤلف پیش از این تألیف، کتابی با عنوان «پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه» به رشته تحریر در آورده است. نقطه تمرکز کتاب «تاریخ عمومی حدیث» سیر تاریخی حدیث در دوره متقدمان است و البته اطلاعاتی اجمالی از دوره متأخر می دهد. وی در این کتاب به بررسی تلاش‌ها و دستاوردهای حدیثی شیعه و اهل سنت با رویکردی تحلیلی پرداخته است. انگیزه مؤلف برای تألیف این کتاب - بنا بر گفته خویش - نبود متن درسی جامع و منسجم در زمینه تاریخ حدیث بوده است. ما در چاپ جدید این کتاب شاهد اصلاح پاورقی‌ها، صفحه‌آرایی، منابع، ویراستاری جدید و تقویت بعد تحلیلی کتاب - یعنی فلسفه تاریخ حدیث - می‌باشیم.

در این کتاب به دو بخش کلی پرداخته شده است.

بخش اول اختصاص به تاریخ حدیث در میان اهل سنت دارد. مؤلف وضعیت حدیث در میان اهل سنت را در پنج بازه زمانی بررسی می‌کند. ما در این بخش شاهد وضعیت نقل و نگارش حدیث در دوره‌های پنج‌گانه و برخورد‌های متفاوت با حدیث می‌باشیم. در بخش دوم به تاریخ حدیث در میان شیعه پرداخته شده که البته سهم بیشتری از کتاب به این بخش اختصاص داده شده است. در این بخش نیز با پنج دوره زمانی از جهت رشد و رکود حدیث آشنا می‌شویم.

۱۵. تحول علم حدیث

• نوشته مصطفی اولیابی

این کتاب در سال ۱۳۶۱، در ۶۴ صفحه رقی به چاپ رسیده است. این کتاب - بنا بر گفته مؤلف - در حقیقت مقاله‌ای پیرامون حدیث و تحول در آن بوده است.

مؤلف در این کتاب - به طور مختصر - به سیر تحول حدیث و پیدایش علوم پیرامون آن از جمله علم درایة الحدیث و علم رجال اشاره می‌کند. همچنین در این کتاب با

مهم‌ترین کتب حدیثی و رجال شیعه و اهل سنت آشنا می‌شویم.

۱۶. تدوین الحدیث؛ عند الشیعة الامامية

• نوشته محمدعلی مهدوی‌راد

این کتاب در سال ۱۳۸۸، در ۵۲۰ صفحهٔ وزیری، از سوی انتشارات هستی‌نما در تهران به چاپ رسیده است.

مؤلف در این کتاب می‌کوشد تا جایگاه و اهمیت تدوین حدیث را نزد ائمهٔ معصومین : از قرن اول هجری تا اوایل غیبت صغری روشن نماید. وی برای این کار از سخنان ائمه : و سیرهٔ اصحاب ایشان بهره می‌جوید. مؤلف معتقد است که - به خاطر عوامل بسیاری - تا به حال کتابی با هدف تبیین موضع شیعه نسبت به تدوین حدیث نگاشته نشده است که حقایق تاریخی را کشف نماید و آنچه را که به علت شرایط تاریخی یا مصلحت حکومت‌ها پنهان مانده یا در ابهام فرو رفته است، افشا کند؛ بنابراین به تحقیقی در این باره اقدام نموده است. اصل این کتاب، مقالاتی از نویسنده بوده که در یکی از نشریات تخصصی منتشر شده است.

این کتاب یک مقدمه و دو بخش کلی را در بر دارد.

در بخش اول با جایگاه تدوین حدیث نزد اهل سنت آشنا می‌شویم. در این بخش موضع صحابه نسبت به تدوین حدیث، عوامل اصلی منع تدوین حدیث، توجیهات منع‌کنندگان از تدوین و ارزیابی آنها، نتایج و آثار منع تدوین حدیث بررسی شده است.

در بخش دوم به جایگاه تدوین حدیث و کتابت آن در زمان هر یک از ائمهٔ معصومین : ، تحقیقی پیرامون «مصحف فاطمه 3» و تحقیقی پیرامون «مصحف امام علی 7» پرداخته شده است.

۱۷. تدوین السنة الشریفة

• نوشته سید محمد رضا حسینی جلالی

این کتاب در سال ۱۳۷۶، در ۷۰۴ صفحهٔ وزیری، از سوی انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی در قم برای دومین بار به چاپ رسیده است.

مؤلف سرگذشت حدیث را در قرن اول هجری دارای اهمیت فراوان می‌داند. بدین خاطر که این دوره، دورهٔ جمع‌آوری و تدوین سنت پیامبر اکرم 6 می‌باشد و ادعاهای

فراوانی درباره این بازه زمانی از سوی دشمنان اسلام شده است. از این روی، وی تمام تلاش خود را به بررسی تاریخی این دوره معطوف می‌دارد. بنا بر گفته مؤلف، او در این کتاب سعی نموده - در زمینه تدوین حدیث - آنچه را که گفته شده یا امکان دارد گفته شود به رشته تحریر در آورد.

این کتاب در دو بخش کلی تنظیم شده است.

در بخش اول، جایگاه تدوین حدیث از ابتدای نبوت رسول اکرم **ع** تا عصر خلفا و موضع پیامبر اکرم و ائمه معصومین : نسبت به تدوین حدیث بررسی شده است. در بخش دوم، روند تاریخی ممانعت از تدوین حدیث، دلایل مخالفان تدوین، ارزیابی عوامل مخالفت با تدوین و آثار این سیاست بیان شده است. در انتهای کتاب شاهد چکیده‌ای از مطالب کتاب هستیم.

۱۸. حدیث‌شناسی (جلد ۱)

• نوشته علی نصیری

انتشارات سنابل، چاپ اول این کتاب را در زمستان ۱۳۸۳ منتشر کرده است. این کتاب، در ۲ جلد تألیف شده و جلد نخست آن به تاریخ حدیث اختصاص دارد. زبان کتاب ساده و روان است و در پایان هر فصل، خلاصه و نتیجه‌ای از آن فصل گزیده می‌شود. نویسنده، خود در مقدمه، به تقسیم مطالب و سیر منطقی کتاب و اهمیت این نظم اشاره کرده است.

مؤلف در فصل اول کتاب به کلیاتی درباره حدیث و در فصل دوم به تاریخ حدیث اهل سنت و در فصل سوم به تاریخ حدیث می‌پردازد.

پیش‌درآمد فصل دوم، فوایدی را که از تاریخ حدیث به دست می‌آید به صورت نکاتی به دست می‌دهد. تاریخ حدیث اهل سنت در این فصل در قالب ۱۰ دوره ترسیم و تقسیم شده است: ۱. دوره منع تدوین حدیث (با بررسی انگیزه‌ها، توجیهات و آثار منع تدوین حدیث) ۲. اجازه تدوین حدیث (حکومت عمر بن عبدالعزیز، ویژگی‌های نگاشته‌های حدیثی آن دوره) ۳. دوره جوامع روایی («سنن»ها و «صحیحین»، جایگاه آنها و نقدهایی بر صحیح بخاری) ۴. تکمیل جوامع روایی (معرفی و کاوش در المسند الصحیح، المستدرک علی الصحیحین، الالزامات) ۵. دوره تنظیم جوامع روایی (شناسایی ۱۰ کتاب گسترده و محدود) ۶. تبیین و شرح جوامع روایی (شش شرح از صحیح بخاری و سه شرح بر صحیح مسلم) ۷. دوره تنظیم جوامع روایی (سه راهی که برای

تنقیح جوامع روایی پیموده شد) ۸. شکوفایی دانش‌های حدیثی (علوم حدیث: رجال، فقه الحدیث، مصطلح الحدیث) ۹. رکود دانش‌های حدیثی (نگاهی بر سده‌های دهم تا چهاردهم) ۱۰. دوره بیداری و بازگشت. در نهایت، گزیده مطالب این فصل در چند صفحه آمده است.

فصل سوم با ذکر تفاوت‌هایی میان تاریخ حدیث شیعه و اهل سنت آغاز می‌شود. سپس تاریخ حدیث شیعه در هشت دوره بررسی می‌شود: ۱. دوره نگارش حدیث (آغاز اسلام و صدر آن تا زمان امام باقر و صادق ع با نگاهی بر کتب مهم از جمله: مصحف علی، مصحف فاطمه، کتاب علی، صحیفه سجادیه، نهج البلاغه، کتاب سلیم بن قیس) ۲. نگارش اصل اربعه (تعریف اصل و کتاب و تصنیف، سرنوشت اصول اربعه، اصول بر جای مانده و نتایج اکتسابی از آنها) ۳. دوره تدوین جوامع حدیثی (بررسی کتب اربعه حدیثی و مدینه العلم شیخ صدوق و معرفی مؤلفین آنها و نمایه‌ای از پژوهش‌ها و شروح و نظرات درباره آنها) ۴. تکمیل جوامع روایی (شناسایی بحار، وسائل الشیعه و مستدرک آن و جامع احادیث الشیعه، شیوه نگارش و نقد بر آنها و شناخت مؤلفین) ۵. تبیین و شرح جوامع روایی (شروح بر کتب اربعه حدیثی به ویژه کافی) ۶. دوره تنظیم جوامع روایی (از متأخرین: کتاب الوافی فیض کاشانی و کتاب منتقی الجمان جمال الدین حسن بن زین الدین و از معاصرین: سفینه البحار نگاشته شیخ عباس قمی، میزان الحکمه آقای ری شهری، آثار الصادقین آقای احسان بخش و الحیة برادران حکیمی) ۷. دوره رکود دانش‌های حدیثی (بررسی علل، تأثیر فقه و اجتهاد اصولیون) ۸. شکوفایی دانش‌های حدیثی (کاوشی در مکاتب حدیثی، رویکردهای پژوهشی جزئی، طرح‌های نو، گسترش نقد، فرهنگ و فهرست‌نویسی، مبانی رجالی، فعالیت‌های خاورشناسان، خدمات رایانه‌ای). مؤلف در پایان این فصل نیز گزیده مطالب را آورده است.

۱۹. در آمدی بر تاریخ تدوین حدیث و جوامع حدیثی

• نوشته بمان علی دهقان گنابادی

انتشارات هستی‌نما چاپ اول این کتاب را در سال ۱۳۸۳ در تهران منتشر کرده است. حجم کتاب ۲۳۰ صفحه و زبان آن ساده است. مؤلف، با نگاهی درونی، به بررسی و نقد آثار می‌پردازد. بیشتر پانوشته‌ها را استناد کامل به مراجع، تشکیل می‌دهد. نقد و بررسی کتب در ۱۳ فصل مرتب شده است؛ در فصول ۲ تا ۹ درباره کتب اهل سنت و سه فصل برای کتب مهم تشیع و دو فصل مقدمه هر یک:

۱. مسئله منع تدوین در صدر اسلام؛ از پیامبر تا معاویه. آثار و پیامدهای منع تدوین حدیث بررسی می‌شود.
۲. درباره کتاب موطأ مالک بن انس و شروح آن. معرفی مالک و مشایخ و شاگردان او.
۳. بررسی صحیح بخاری و شناسه‌های آن مانند تعداد احادیث، شیوه تدوین و ذکر شروط بخاری و مسلم برای صحیحین.
۴. بررسی صحیح مسلم، همانند صحیح بخاری در فصل پیش.
۵. جستاری پیرامون سنن ابو داود سجستانی، شروط وی، شناسه‌های کتاب و معرفی مؤلف.
۶. اطلاعاتی درباره کتاب علل و کتاب جامع ترمذی و شروح جامع ترمذی با معرفی ترمذی و مشایخ مشترک او و بخاری.
۷. کاوشی در سنن نسائی، شروط و رواة سنن کبری و سنن صغری.
۸. معرفی سنن ابن ماجه، شروح آن و نظر سیوطی درباره آن. با معرفی ابن ماجه و دیگر آثار او.
۹. فصل کوتاهی درباره سنن دارمی.
۱۰. طبق‌بندی پیشوایان کتب و جوامع حدیث شیعه در چهار دسته. به همراه معرفی اجمالی از مصحف حضرت علی 7 و مصحف حضرت فاطمه 3 و سه تن از مؤلفین صدر اسلام.
۱۱. مرحوم کلینی و کتاب کافی و ذکر شروح، حواشی، و تراجم فارسی آن.
۱۲. من لایحضره الفقیه شیخ صدوق؛ انگیزه و روش و بحث فتاوی شیخ و منابع آن. با معرفی آثار شیخ در دو قسمت تألیفات حدیثی و غیر حدیثی.
۱۳. شیخ طوسی و دو کتاب تهذیب و استبصار نگاهی بر شروح آن دو، انگیزه نگارش تهذیب، با معرفی اندک شیخ الطائفه، طوسی.
- در پایان کتاب، ۱۲ صفحه برای منابع کتاب از مصادر شیعه و سنی آمده است.

۲۰. مباحثی در تاریخ حدیث؛ سیر تدوین - شناخت منابع

• نوشته مجید معارف

این کتاب در سال ۱۳۸۸، در ۴۶۴ صفحه وزیری، به وسیله مؤسسه فرهنگی نبأ در تهران برای اولین بار به چاپ رسیده است.

مؤلف پیش از این کتاب، کتاب‌های «پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه» و «تاریخ

عمومی حدیث» را در زمینه تاریخ حدیث شیعه به رشته تحریر درآورده است. این کتاب - به گفته نویسنده - استدراک و تکمیل کتابهای پیشین وی بوده است. وی در این کتاب، در سیر تاریخی تدوین حدیث و شناخت دقیق منابع حدیثی متمرکز شده و نتایج جالب توجهی را ارائه داده است.

این کتاب شامل سیزده فصل است.

در فصل اول دوره‌های تدوین حدیث در میان شیعه و اهل سنت - به طور مختصر - بررسی شده است.

در فصل دوم وضعیت حدیث از جهت نقل و نگارش در تاریخ اهل سنت مرور شده است. در فصل سوم به سیر جامع‌نویسی در تاریخ شیعه و اهل سنت و ویژگی‌های جوامع پرداخته شده است.

در فصل چهارم ظهور زوائد نویسی در میان اهل سنت، تحول زوائد نویسی و فوائد آن بررسی شده است.

در فصل پنجم و ششم سیر تاریخی حدیث شیعه از پیدایش تا تدوین و سیر تاریخی کتابت حدیث در میان شیعه بیان شده است.

نویسنده در فصل هفتم به انطباق حدیث شیعه با سنت نبوی و رابطه این دو سنت می‌پردازد. فصل هشتم، نهم و دهم به کتاب نهج‌البلاغه اختصاص دارد. در این بخش شخصیت سید رضی (ره)، اصالت نهج‌البلاغه و روش‌های ابن ابی‌الحدید برای اثبات اصالت آن و جلوه‌های بلاغت آن مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل یازدهم مسند علی بن ابی‌طالب 7 از جهت منابع روایات و سیره مؤلف در نگارش مسند بررسی شده است.

در فصل دوازدهم به سیمای غیبت حضرت ولی عصر (عج) در روایات و معیاردهی ائمه معصومین : به شیعیان برای زمان غیبت پرداخته شده است.

در فصل آخر با انواع کتاب‌های حدیثی و موارد کاربرد آنها آشنا می‌شویم.

۲۱. مسند نویسی در تاریخ حدیث

• نوشته سید کاظم طباطبایی

این مجموعه، تألیف آقای سید کاظم طباطبایی است. مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم، چاپ اول این اثر را در سال ۱۳۷۷ در ۵۵۰ صفحه نشر داد. در پاورقی‌ها استناد به منبع شده است و تفصیل منابع در آخر کتاب است. مطالب کتاب در یک

مقدمه و ده فصل گسترده است:

در مقدمه، سرگذشت اصل‌ها و سندها (که هم‌اکنون به جز اندکی از آنها موجود نیست)، می‌آید. منابعی که آن سند را معرفی کرده یا از آنها بهره برده‌اند، معرفی شده‌اند. مؤلف، در پایان مقدمه، ترسیمی کلی از کتاب را نشان می‌دهد.

در فصل نخست، توضیح لغت و اصطلاح «مسند» بیان می‌شود. روش‌های تدوین حدیث و مسندنویسی با نکات کلی دربارهٔ مسندنگاری‌ها آمده است.

چگونگی مسندنویسی در تاریخ اهل سنت در فصل دوم قرار دارد.

در فصل سوم به گوناگونی و کثرت مسندهای اهل سنت اشاره شده است. مسندهایی که منسوب به مؤلف هستند، به ترتیب تاریخ وفات مؤلفان توضیحاتی دارد.

شرح چهل و سه مسند از اهل سنت که به نام رواه هستند به ترتیب تاریخ مؤلفین در فصل چهارم است.

فصل پنجم، گفتار کوتاهی است در سهم شیعه در مسندنویسی حدیث. اصول اربعه‌ا، تعریف و سنجش شده و با مسندهای اهل سنت مقایسه می‌شود. بیان می‌شود که راه حدیث شیعه و سنی از هم جداست.

در فصل ششم با مسند زید شهید (المجموع الفقہی و الحدیثی) و مؤلف آن آشنا می‌شویم. طعن‌هایی که به این کتاب زده شده، در دو دو دسته بررسی می‌شوند.

طولانی‌ترین فصل کتاب، اطلاعات گسترده‌ای از حمیدی و مسند اوست.

مشهورترین مسند، مسند احمد بن حنبل در فصل هشتم، معرفی شده و نظرات دربارهٔ آن گرد آمده است.

مسندهای ابوحنیفه و احوال مؤلفان آن در فصل نهم است. مقصود از مسندهای ابوحنیفه و علل تعدد آنها روشن می‌شود.

فصل پایانی پیرامون چند مسند دیگر است؛ مسند ابویعلی موصلی، مسند الصحابة الذين ماتوا فی زمان النبی، بخش مسانید جمع الجوامع سیوطی و در نهایت، المسند الجامع.

۲۲. معرفه الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعة

الامامیة

• نوشتهٔ محمدباقر بهبودی

این کتاب در سال ۱۳۶۲، در ۲۷۸ صفحهٔ وزیری، به وسیلهٔ مرکز انتشارات علمی و فرهنگی وزارت فرهنگ و آموزش عالی به چاپ رسیده و در سال ۱۴۲۷ق، در ۴۰۰

۳. ویژگی‌ها و امتیازات مکاتب حدیثی قم: اولین پایگاه تشیع، نظرات دیگران، تلاش‌ها و حساسیت‌های قمیون.
۴. روابط متقابل قم و مناطق دیگر: حجاز، عراق، ایران، شام، مصر؛ تقسیم جزیی هر یک به شهرهای مهم و توضیح آنها.
۵. معرفی محدثین قم در چهار قرن اول هجری: تقسیم هر قرن به نیم سده، مجموعاً در ۸ قسمت. با شناسایی ۳۶ مشیخه حدیث در قم.
۶. فهرست افراد و آثار در دو قسمت: ۱، ۶. آثار حدیثی به تفکیک موضوعات. به همراه نما محدثان پر تألیف قمی. ۲، ۶. معرفی آثار حدیثی موجد در قم؛ ۳۶ اثر مشهور و مؤلفین آنها و شناخت نسخ موجود.
۷. ویژگی‌های فکری: بررسی ۷ ویژگی فکری مکتب حدیثی قم.
۸. تقابل اهل حدیث با اهل رأی و اجتهاد در شیعه و سنی: جایگاه رأی‌گرایی، موضع تشیع در عقل‌گرایی و نقل‌گرایی. تقابل حدیث‌گرایی قم با عقل‌گرایی بغداد. نگارنده، در پایان کتاب، نکات و پیش‌نهادهایی در ضرورت حدیث و تاریخ حدیث، نکاتی در تاریخ حدیث قم و راهکارهایی در پژوهش مکاتب حدیثی می‌دهد. ۲۴۵ عنوان، منابع این کتاب هستند که در پایان به تفکیک عربی و فارسی و نوع آمده‌اند.

۲۴. من تاریخ الحدیث روایة و کتابة حتی عهد معاویة

• نوشته محمد هادی یوسفی غروی

این کتاب در سال ۱۴۲۴ق، در ۱۳۶ صفحه رقعی، از سوی انتشارات مجمع الفکر الاسلامی در قم برای اولین بار به چاپ رسیده است.

این کتاب مجموعه مقالاتی در زمینه تدوین حدیث می‌باشد که به گفته نویسنده در چند جلسه با حضور آیت‌الله سید کاظم حسینی حائری ارائه شده است.

مؤلف در این کتاب به عقیده شیعه پیرامون تدوین سنت، ارزیابی دلایل منع از تدوین، موضع معاویه در برابر تدوین سنت و آثار منع از تدوین می‌پردازد.

۲۵. منع تدوین الحدیث؛ اسباب و نتایج

• نوشته علی شهرستانی

این کتاب در سال ۱۴۱۸ق، در ۵۳۵ صفحه وزیری، از سوی مؤسسه امام علی 7 در قم برای اولین بار به چاپ رسیده است.

مؤلف در این کتاب به بازخوانی دو رویکرد در رابطه با تدوین حدیث در میان صحابه پیامبر اکرم **6** می‌پردازد و برای تحلیلی دقیق و جامع از ادبیاتی روان، علمی و حقیقت‌طلبانه بهره می‌جوید. شاید همین ویژگی‌ها سبب شد که این کتاب پس از انتشار با پیشنهاد دکتر محمد عمره به عنوان متن درسی در دانشکده الهیات دانشگاه الأزهر مصر انتخاب شود.

این کتاب در قالب دو بخش تنظیم شده است.

در بخش اول عوامل طراحی و اجرای طرح منع تدوین حدیث به همراه ارزیابی آنها، مراحل اجرای این طرح، موضع اهل بیت پیامبر اکرم : ، خلفا و اصحاب در برابر این سیاست بیان شده است.

در بخش دوم به آثار و نتایج اجرای این سیاست و آسیب‌شناسی آن پرداخته شده است.

این کتاب توسط آقای سید هادی حسینی ترجمه شده است و به زودی از سوی مجمع جهانی اهل بیت منتشر خواهد شد.